

माधवी उपन्यासकी माधवीको चारित्रिक विशेषता

डा. ईश्वरीप्रसाद गैरे

लेखसार

‘माधवी’ (२०३९) उत्तरवैदिककालीन समाजको ऐतिहासिक पुनर्निर्माण गरी प्रस्तुत गरिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पात्रलाई ऐतिहासिक विकासक्रमको संवाहकका रूपमा चित्रित गरिएको छ र उत्तरवैदिक कालको युगीन सन्दर्भलाई सिङ्गो सग्लो रूपमा देखाउनका लागि यस उपन्यासमा माधवीलाई नायिकाको भूमिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । उत्तरवैदिक युगका तेह्रवटा जनपदको विकासको स्वरूप प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा माधवीकै सन्दर्भबाट प्रकटिएका छन् । अहिच्छत्रको एक राजकुमारी, एक महामाया गणिका, गालवको गुरुदक्षिणा पूर्तिका लागि केशशुल्का बन्न बाध्य भएकी र चार ओटा सम्राटकी पुत्रप्रसू माता र अन्ततः गालवकी जीवनसाँगीनी बन्न पुगेकी माधवीका विभिन्न चारित्रिक विशेषताहरू देखापर्दछन् । ती विशेषताहरूलाई विभिन्न आधारमा यस लेखमा विवेचना गरिएको छ । चारित्रिक विशेषताको विश्लेषण उपन्यासको विधासिद्धान्तअन्तर्गत पात्रविश्लेषणको सिद्धान्तका आधारमा गरिएको छ । अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा गरिएको छ र वर्णनात्मक एवं विवेचनात्मक विधिमा विश्लेषण गरिएको छ । सिङ्गो उत्तरवैदिक युगको प्रस्तुतिको माध्यम बनेकी माधवी यस उपन्यासकी माधवी महत्वपूर्ण पात्र हो भन्ने यस लेखको निष्कर्ष हो ।

शब्दकुञ्जी : बारुणी महामाया, केशशुल्का, पुत्रप्रसू माता, नियोग प्रथा, श्यामकर्ण घोडा ।

[A Characteristic Feature of Madhavi in the Novel *Madhavi*

Dr. Ishwari Prasad Gaire

Abstract

Madhavi (2039 B. S.) is a novel that presents a historical reconstruction of post-Vedic society. The protagonist in this novel is portrayed as an agency of historical developments. In this novel, Madhavi is presented in the role of a heroine to show the epochal context of the post-Vedic period in its entirety. The pattern of development of the thirteen countries of the post-Vedic period is directly or indirectly revealed in the context of Madhavi. Madhavi, a princess of Ahichchhatra, a Mahamaya courtesan, was forced to become a *keshashulka* (courtesan) to fulfill Galav's *Gurudakshina* and became the mother giving birth to four emperor sons and eventually became Galav's life partner. These features are discussed in this article on various grounds. The Characteristic analysis is done based on the character analysis principle under the theory of the novel genre. The study is conducted in a qualitative

methodology and is analyzed in a descriptive and critical method. This article concludes that Madhavi is a significant character in this novel, which has become the medium of presentation of the entire post-Vedic era.

Keywords: Baruni Mahamaya, Keshshulka, Putraprasu Mata, Niyog Pratha, Shyamkarna Ghoda

विषयप्रवेश

मदनमणि दीक्षित नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा माधवी (२०३९), त्रिदेवी (२०५१), भूमिसूक्त (२०५८) र मेरी नीलिमा जस्ता उपन्यास लेखेर नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा चर्चित बनेका छन्। उनका यी उपन्यास वैदिक, उत्तरवैदिक र मध्यवैदिक युगका सन्दर्भलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाइएको छ। वैदिक युगको अध्ययन, चिन्तन, मनन र ऐतिहासिक अनुसन्धानात्मक अध्ययन, उत्खनन गरी समग्र वैदिक युगकै ऐतिहासिक पुनर्निर्माणको ध्येय यी उपन्यासहरूमा पाइन्छ। दीक्षितको प्रथम उपन्यास माधवी हो र यसमा उत्तरवैदिक युगको सिङ्गो ऐतिहासिक पुनर्निर्माण गरिएको छ भने त्यस उत्तरवैदिक युगीन समाजकै सिङ्गो युगीन यात्राको अभिलक्षण बोकेर त्यस युगमा नायिकामय भूमिका खेल्न माधवी उत्तरवैदिक युगकै एक मात्र प्रतिनिधि नारी चरित्र भएकी छ। यसर्थ यस अध्ययनमा यस्तो ऐतिहासिक उत्तरवैदिक औपन्यासिक पुनर्निर्मितिका क्रममा नायिका बनेर तद्युगीन विकासको विचरण गर्ने माधवीको चारित्रिक विशेषताको अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख तयार गर्नका निम्ति सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। त्यस क्रममा माधवी उपन्यास प्राथमिक सामग्री हो। त्यस उपन्याससँग सम्बन्धित अध्ययन द्वितीयक सामग्री हुन्।

सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ। सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा निष्कर्षमा पुगिएको छ। सामग्रीको विश्लेषण व्याख्यात्मक एवं विवेचनात्मक विधिमा गरिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार उपन्यासको विधासिद्धान्त हो। त्यसअन्तर्गत पात्रविश्लेषणको सिद्धान्तलाई अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ।

पात्रविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

उपन्यासका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये पात्र वा चरित्र महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। पहिलेका उपन्यासमा कथानक प्रबल हुने गर्दथ्यो भने वर्तमानमा पात्रलाई सर्वाधिक महत्त्व दिइन्छ। उपन्यासमा पात्र वा चरित्र भनेको उपन्यासको विषयगत, वस्तुगत कथानकलाई सक्रिय र गतिशील एवम् जीवन्त तुल्याउने तत्त्व हो। उपन्यासमा औपन्यासिक वस्तुको कलात्मक अन्विति हुन्छ र यस्तो घटना वा वस्तुको रचनाको मूल आधार उपन्यासका पात्र हुने गर्दछन् (थापा, २०३६, पृ. १३३)। पात्रले कथावस्तुलाई अगाडि बढाउने काम गर्दछ। पात्रले केही बोल्छ, केही गर्छ, रुन्छ, हाँस्छ, कसैसँग भगडा गर्छ, ठगिन्छ। यस्ता क्रियाकलापले नै उपन्यासलाई गति प्रदान गर्दछन्। यसर्थ यस्तो चरित्र के हो भन्ने कुरा घटनाले निर्धारण गर्ने र घटनाको पहिचान चरित्रले प्रदर्शन गर्दछ (जेम्स, सन् १९५७, पृ. २५)। उपन्यासमा पात्रको भूमिका देखाउने ढङ्ग वा चरित्रलाई पात्रविधान वा चरित्रचित्रण भनिन्छ। पात्र वा चरित्र औपन्यासिक कृतिमा प्रकट हुने मानवका प्रतिनिधि पात्रले मानवीय चरित्रलाई जनाउँदै निश्चित बौद्धिक भावात्मक गुण बोक्दछन् र यस्ता चरित्रलाई पात्रको संज्ञा दिने गरिन्छ (अब्राम्स तथा हार्फम, सन् १९९१, पृ. ३५)।

एरिस्टोटलले पात्रलाई दुःखान्तको दोस्रो महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानेका छन्। उनका अनुसार पात्रले मानवीय नैतिक उद्देश्य प्रदान गर्दछ र मनका वाञ्छा वा त्याज्य कुरा देखाउँछ (एरिस्टोटल, सन् १९९१, पृ. ५३)। यस्तै

हडसनका अनुसार उपन्यासकारले पात्रका कार्यव्यापारमा मानवीय जीवनका अनेक गुणसन्धान गर्दै त्यसलाई पाठक सामु विश्वसनीय बनाउँछ (हडसन, सन् १९९१, पृ. १४५)। यस्तै ई. एम. फोर्स्टरले चरित्रलाई च्याप्टो र गोलोमा विभक्त गर्दै च्याप्टालाई एकल विचारको र गोलोलाई बुझ्न नसकिने गतिशील चरित्र भनेका छन् (अब्राम्स तथा हार्फम, सन् १९९९, पृ. ४५)। यस्तै जेरेमी ह्वार्थनले उद्देश्यानुरूप पात्र निर्माण गरिने तथ्य औँल्याउँछन् (ह्वार्थन, सन् १९९७, पृ. ४९)।

त्यस्तै कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानका अनुसार आधुनिक समयमा उपन्यासमा चरित्रको महत्ता भएको देखिन्छ (प्रधान, २०३७, पृ. १९)। प्रतापचन्द्र प्रधान उपन्यासमा पात्र मनको प्रतिनिधि भएर जीवनदर्शन प्रकट गर्दछ भन्दछन् (प्रधान, २०४०, पृ. ६७)। यस्तै मोहनराज शर्मा उपन्यासमा नैतिक अभिवृत्तीय गुण पात्रमा हुने कुरा गर्दछन् (शर्मा, २०४८, पृ. १२८) भने राजेन्द्र सुवेदी उपन्यासमा पात्रले क्रियाव्यापार, क्रियाकलापसँग जीवनको भाष्य प्रस्तुत गर्दछ (सुवेदी, २०५४, पृ. २३) भन्दछन्। यस्तै घनश्याम नेपाल पात्रलाई कार्यव्यापार बढाई गति प्रदान गर्ने सफल चरित्र भन्दछन् (बराल र एटम, २०५६, पृ. ३०)।

यसरी समग्रमा भन्नुपर्दा पात्र भनेको उपन्यासमा स्वतन्त्रतापूर्वक निर्णय वा कार्य गर्ने व्यक्ति हो जसले जस्तो फल प्राप्त गर्दछ, त्यसप्रति पाठकको सहानुभूति र समर्थन प्राप्त हुन्छ।

पात्रविधानको सैद्धान्तिक सन्दर्भलाई हेर्दा मोहनराज शर्माले लिङ्ग, कार्य, भूमिका, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा वर्गीकृत गरी पात्रको सैद्धान्तिक मान्यता प्रस्तुत गरेका छन्।

लिङ्गका आधारमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई वर्ग हुन्छन् र यिनको नामकरण स्वभाव, शरीरको वर्णन गर्दै भेद छुट्टयाइन्छ। कार्य भूमिकाका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी यिनलाई हेरिन्छ। यस्तै स्वभावका आधारमा गतिशील गतिहीन दुई वर्ग हुन्छन्। जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय र व्यक्तिगत पात्र हुन्छन्।

यस्तै प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल पात्र हुन्छन्। आसन्नताका आधारमा मञ्चीय एवम् नेपथ्य तथा आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त पात्र हुन्छन्। त्यस्तै पात्रका प्रकारहरूमा कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम अनुसार यथार्थ र आदर्श, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी, गोला र च्याप्टा, सार्वभौम र आञ्चलिक, पारम्परिक र मौलिक गरी यिनै रूपमा पात्रीय चरित्रचित्रणगत सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका छन् (बराल र एटम, २०६६, पृ. २०)। समाजको वास्तविक संसार प्रस्तुत गर्ने पात्र यथार्थ हुन्छ भने समाज र संसारको आदर्शको उच्च आकाङ्क्षा बोक्ने पात्र र यस्तो हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिने पात्रचाहिँ आदर्श हुन्छ। त्यस्तै अन्तर्मुखी पात्र मनका कुरा मनभित्रै राख्ने हुन्छ भने बहिर्मुखी पात्र मनमा भएका इच्छा, चाहना, भावना र कुरा बाहिरी रूपमा प्रकट गर्दछ। सार्वभौम र आञ्चलिक पात्रलाई हेर्दा जताततै उही रूप ग्रहण गर्ने पात्र सार्वभौम हुने गर्दछन् भने निश्चित पर्यावरणमा विशिष्ट पहिचान राख्ने पात्रचाहिँ आञ्चलिक हुन्छन्। परम्परागत मूल्य मान्यता र नियम बोक्ने पात्र पारम्परिक हुन्छन् भने नित्यनयाँ भावना र विचार बोक्ने र नयाँपन देखाउने पात्रचाहिँ मौलिक हुन्छन्।

यहाँ यिनै पात्रविधानगत सैद्धान्तिक आधारमा माधवी उपन्यासकी नायिका माधवीको चारित्रिक विशेषताको अध्ययन गरिएको छ।

माधवीको चारित्रिक उद्घाटनको सन्दर्भ

चार ओटा सम्राटकी पुत्र प्रसूमाता तथा गालवकी सफल जीवनसङ्गिनीका रूपमा रहेकी माधवी वन्यप्रान्तबाट यायावरीय वृत्ति अँगाल्दै गड्गा तथा यमुनाको सङ्गम नदी किनारको प्रतिष्ठानपुरमा वाजपेय यज्ञ भइरहेको सभामा आइपुग्छे त्यतिबेलाका कोशल, काशी, भोजनगर र चम्पाका चारओटा माधवी केशशुल्का हुँदा जन्मिएका यी नयाँ सम्राटहरूले आयोजना गरेको त्यस वाजपेय यज्ञमा सहभागी हुने अवसर प्राप्त गर्छे। यस अवसरमा सम्राटहरूसँगको मिलनको त्यो क्षणमा माधवीको मातृत्व खुसी, हर्ष र पारावारको स्थिति सिर्जिन्छ। उक्त यज्ञमा सहभागी भई आफूबाट अपरिचित र अनभिज्ञ ती सम्राट

पुत्रहरूलाई माधवीले आफ्ना विगतका जीवनका गाथा सुनाउँदै मातृ स्नेहले सिञ्चित तुल्याउने काम गरेकी छ।

त्यस वाजेपयी यज्ञको यज्ञविधि चलिरहँदा पुत्र वसुमनालाई आफ्नो कुरा सुनाउँदै गरेकी माधवीले ऋत्विजले यज्ञका निमित्त वसुमनालाई बोलाएकोमा यज्ञमा गई हवनविधिका पृषदाज्य आहुति सम्पन्न गर्दै धर्माचरण गर भन्ने सुझाव निर्देश गर्दछे। वसुमना यज्ञाहुति गर्न गएपछि अर्को सम्राट पुत्र अष्टकलाई आफ्नो कुरा सुनाउन थाहदछे। यसक्रममा आफू विश्वाची र ययातिबाट जन्मिइ धाई सुनन्दाका काखमा हुर्किएको कुरा सुनाउँछे। पिता ययाति आफ्नी कान्छी पत्नी अर्थात् सौतेनी आमा शर्मिष्ठासँग अनुरक्त भएर आफूलाई बिसिएका जस्ता दुखेसो व्यक्त गर्दछे। यस्तै तस्रो पुत्र सम्राट प्रतर्दनलाई पनि आफ्नो कुरा सुनाउँछे। प्रतर्दनलाई पनि यज्ञकै विधिमा आह्वान गरेपछि वृद्धाका कुरा सुन्न पुनः सम्राट वसुमना आउँछे। उसलाई माधवीले सुनाउँदै भन्छे— ययातिकी दोस्री पत्नी तथा आफ्नी सौतेनी आमा शर्मिष्ठासँग यदु र त्वंसु जन्माउँछन् भने देवयानीबाट अनु र द्रुह्यु जन्माउँछन्। अनु र पुरु जस्ता भाइहरूले दिदी माधवीलाई अगाध स्नेह गरेका र यिनीहरूले नै दिदी माधवीलाई वरमाल्यका साथ स्वयंवर सभामा लगेको तर त्यहाँ माधवीले पिता जीवन साह्रै असह्य भयो मेरा निमित्त भन्दै स्वयंवर त्यागेर वन प्रवेश गरेको कटु यथार्थ व्यक्त गर्दछे।

त्यतिबेलै यमुनामा स्नान सिध्याई आएको अर्को सम्राट शिविले माधवीको कुरा सुनेपछि माधवीबारे जिज्ञासा राख्दै प्रश्न गर्दै देवी को हौ ? इतिहासको ज्ञान कसरी भयो ? कसरी यो वाजेपयी यज्ञमा आयौ ? र तिमीमा अक्षय मातृत्वको कोमल स्पर्श पाउँछु भन्दछे। यसको कारण प्रस्ट गर भन्दछे। यसपछि माधवीले म जीवनको अव्यक्त ऊहापोह हुँ, अमोहमस्मि हुँ र तिमी भोजनगरमा जन्मिएर अहिले पचपन्न वर्षका भयो भन्छे। साथै तिम्रो अहिंसाव्रत, दयाभाव र धर्मपरायणताको नमोनारायण मन्त्र प्राणीमात्रको सेवाभावबारे मलाई ज्ञात छ, तिम्रो वैष्णवी भक्तिले नै विश्व धारण गरेको छ। तिम्रो दयालुता र रक्षा भावले पृथ्वीबाट अधर्म र दासत्वको अन्त्य गर्ने छ, भन्ने जस्ता माता माधवीका कुरा सुनेर त्यहाँ सबै आश्चर्यमा पर्दछन्।

जिज्ञासा भन प्रबल हुन पुग्दछे। दास समाजमा पूर्ण परिवर्तन ल्याउन खोज्ने ती वाजेपयी यज्ञरत सम्राटहरू समक्ष प्रसन्न मुख लिएर प्रौढा माधवी कुशासनमा बसी आफ्नै जीवनका भूत र वर्तमानका अन्तराललाई एकै बिन्दुमा संश्लेषण गर्ने ध्येयले आफ्नो अन्तस्तलबाट जीवन र जगत्का संवेदनाहरू बाहिर ल्याई प्रकट गर्ने काम गरेकी छन्। अझ माधवीले पितागृहमा रहँदाको आफ्नो वाल्यावस्था र पिता ययाति राजाका दानशील आचरणको आख्यानका साथै कोशल, काशी, भोजनगर र चम्पा जनपदका भ्रमण सम्बन्धी वृत्तान्त उल्लेख गर्दै जान्छे। माता माधवीका यस्ता कुरा सुनेर चार सम्राटहरू साथै यज्ञामा वरण भएका होता, अध्वर्यु, समाहर्ता र ऋत्विजहरू सुनेर मुग्ध बन्दछन्।

यस वाजेपयी यज्ञरत प्रतिष्ठानपुरमा ब्रह्मतेजले सम्पन्न एक सौम्य वृद्ध तर अहिलेसम्म अपरिचित व्यक्तिको उपस्थिति हुन्छ र त्यो वृद्ध माधवी आकस्मिक रूपमा आइपुगेको तेजोमय पुरुष गालवलाई देखेर प्रफुल्ल बन्दछे। माता माधवी समक्ष आएर त्यो वृद्ध माधवीसँग वार्ता गर्न आरम्भ गर्दछे। उसले माधवीलाई आश्रममा नदेखेर भयभीत भएको र वनमा यातुधान प्रकोप बढेकाले एकलै र अरक्षिता भई एकान्त हिँड्न नहुने कुरा भन्दछे। माधवीले आर्य गालव तिमीलाई कतै नदेखेकाले चिन्ताले व्याकुल हुँदै गएको मलाई आश्रमका मृगहरूले मार्ग दर्शन गराएकोमा यहाँ आइपुगेँ। यहाँ चतुराष्ट्र वाजेपयी यज्ञ चारओटा सम्राटहरूद्वारा सञ्चालन भएकाले यिनको यो यज्ञको दर्शन गर भन्दछे। यस्तै क्रममा यी दुई ब्रह्मज्ञ वानप्रस्थीहरू एकआपसमा गम्भीर विषयमा वार्तालाप गर्दै गए।

शिविले यी व्यक्ति को हुन् भनेर गालवलाई इङ्गित गरेर प्रश्न गरेपछि माधवीले पुत्र शिवि तिम्रो जन्म उशिनर शिविको राजप्रासादमा हुँदा यी निष्पाप ब्रह्माचारी व्रतधारी वैष्णव कौशिक शिष्यमुनि भोजनगरमै उपस्थित थिए भन्दछे। यस्तै अष्टकले यी गालव को हुन् भनेर सोध्दा विश्वामित्रका अन्तेवासिन थिए यी मुनिकुमार। यिनमा भएको अद्वितीय मेधा र धैर्यप्रति विश्वामित्र धेरै प्रभावित थिए। विश्वामित्र सामु आफू कर्तव्यनिष्ठ र स्वाभिमानि पनि भएका थिए। यस्तै पुत्र वसुमनालाई

गालवबारे परिचय दिँदै यी आर्य गालव बुद्धि, ज्ञान, आयु र विवेकमा श्रेष्ठ, ऋषि, आचार्य र मन्त्रद्रष्टा पनि हुन् । काततायकमा मन्त्रद्रष्टा भएका यिनी प्रथम भेटमा जस्ता थिए अहिले पनि त्यस्तै छन् भनेर माधवीले गालवको परिचय दिएकी छ ।

गालवले माधवीलाई यज्ञारम्भमा मातृका पूजा र नान्दी श्राद्ध अर्चना गर भनेपछि त्यहाँ माधवीका आँखा सजल भई अद्विगल अश्रुधारा बग्नु थाले यसबाट ती चार सम्राटको हृदयमा मौन तर प्रचण्ड कोलाहल र आँधीबेहरी सुरु हुन्छ । आफ्नी जननी बारे पहिले केही थाहा नपाएका चार सम्राट माधवीको मातृवत् स्नेह पाए पनि यिनको रहस्य के हो बताउ भन्दछन् । यसपछि चारै सम्राट पहिले माधवी अनि गालवलाई पुष्प, माल्य, धूप, दीप, सुगन्ध र धातुद्रव्य अर्पित गरी चरण धोई उक्त जल श्रद्धाका साथ आचमन गरेर गालव र माधवीले यस क्षणमा आफ्ना जीवनका खुसीहरू माथि अझ खुसी आनन्द र प्रसन्नता थपिएको अनुभव गर्दछन् ।

त्यस वाजपेय यज्ञरत प्रतिष्ठानपुरकी माधवी चारओटा सम्राटकी पुत्रप्रसू माताका रूपमा गरिमामयी र महिमामयी बनेर सबै सम्राट सामु भएर प्रत्यक्ष बनेकी छ । माधवी त्यो युगकै सर्वोच्च राज सभ्यताकी राजामाता भएको आनन्द र खुसी एवम् प्रसन्नता अनुभव गरेकी छ । साथै सम्बाला गणमा गालवसँग वियुक्त बनेर काशीको यात्रामा गालवसँग पुनः भेट भई सहजीवन बिताउँदै गरेका उक्त दुवै आर्ष व्यक्तित्व अनन्य आत्मीय प्रेम र निष्ठामा समर्पित भएका छन् । साथै माधवी आजीवन गालवकै साथी बन्न पुगेकी छ । माधवी र गालवले चतुःराष्ट्र वाजपेय यज्ञमा प्रस्तुत गरेका जीवनगाथा नै माधवीको चारित्रिक विशेषता उद्घाटनको आधार हो ।

पात्रविधानगत आधारमा माधवीको चारित्रिक विशेषता

माधवी *माधवी* उपन्यासकी नारी पात्र हो । ऊ यस उपन्यासमा गणिका वारुणी महामाया, केशशुल्का र वैष्णवी माधवी गरी तीन रूपमा देखापर्दछे । यी उसका जीवनका सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण कालखण्ड हुन् । तिनले उसको जीवनभोगको प्रमुख पक्षको प्रतिनिधित्व गर्छन् ।

माधवी उपन्यासमा दुई सय पचहत्तर जति पात्रमध्ये माधवीको भूमिका सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण रहेको छ । त्यसैले ऊ यस उपन्यासकी नायिका हो । उपन्यासमा गुरुदक्षिणा पूर्ति र प्रेमको समस्या प्रस्तुत गरिएकोमा यी दुवै समस्यामा माधवीको भूमिका नायक गालवको भन्दा सशक्त र जीवन्त हुन पुगेको छ । यति मात्रै होइन, उपन्यासका सबै पात्र माधवीकै चारित्रिक केन्द्रीयतामा आफ्नो चरित्र निर्वाह गर्न क्रियाशील भएका पाइन्छन् र माधवीको चरित्र केन्द्रीय महत्त्वको भएको छ । त्यसैले ऊ यस उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र पनि हो ।

*महाभारत*का व्यासले माधवीको चरित्र गौण रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उसलाई गालवकी भिक्षापात्र बनाउँदै भिक्षारूपी श्यामकर्ण घोडा पूर्तिको साधन बनाएर त्यो कार्य पूरा हुनेबित्तिकै कन्या माधवीलाई माधवीकै पिता ययातिकहाँ गालवद्वारा फर्काइन्छे र गालव ऋषि जस्तो र माधवी राजकुमारी कन्या केशशुल्का पुत्रीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । *माधवी* उपन्यासमा भने माधवी एकातिर श्यामकर्ण पूरा गर्ने साधन अर्थात् केशशुल्का भई गुरुदक्षिणा पूर्तिको भार पूरा गर्नुका साथसाथै गालवकी सफल प्रेमिका भएर गालवलाई समेत मार्गनिर्देश गर्ने, बुद्धि र विवेकले निर्णय दिने एक कुशल मेधावी नायिकाका रूपमा देखिन्छे । यसप्रकार महाभारतमा माधवीको विशेष व्यक्तित्व विकास हुन सकेको छैन भने *माधवी* उपन्यासमा चाहिँ माधवीको चरित्र ओजश्वी, प्रतिभापूर्ण र केन्द्रीय महत्त्वको बनेको छ । यसर्थ ऋषिराज बरालले दीक्षितले माधवीमाथि सम्पूर्ण सीप र श्रम खन्याएको उल्लेख गरेका छन् (बराल, २०४९, पृ. २५५) । यो भनाइ सान्दर्भिक र उपयुक्त छ ।

कार्यका आधारमा प्रमुख पात्रका रूपमा रहेकी माधवी केशशुल्का भएर गालवलाई श्यामकर्ण घोडा उपलब्ध गराउने नारी पात्र मात्र होइन आफू र गालव बिचको प्रणय अनुराग समस्यामा यसकै भूमिका प्रमुख भएको छ । प्रेमको अभिव्यञ्जनका सान्दर्भमा परस्पर आकर्षण अनुरागको पक्षमा गालव भन्दा माधवी नै यथार्थ र सजीव एवम् जीवन्त लाग्ने पात्र भएकी छ ।

अहिच्छत्रका राजा अर्थात् पिता ययातिका राजदरबारमा राजकुमारी भएर बस्दा व्यवहार निपुण रहेकी माधवी वारुणी महामाया बन्दा वारुणी महामाया कन्याका रूपमा आफ्नो प्रतिभा प्रकट गर्दछे । यसपछि अहिच्छत्र राजसभामा पिता ययातिले केशशुल्का बनाउन आँट्टा पिता ययाति र राजसभामा ओजश्वी बकोवाक् र शास्त्रार्थ गर्दै आफ्नोतर्फका अकाट्य तर्कहरू राख्दछे । त्यसपछि सभाको निर्णय र नियतिको सन्दर्भ प्रस्तुत भए पनि त्यसलाई समेत नमान्ने माधवी अन्ततः नागजेयसँग सल्लाह लिई केशशुल्का बन्दछे ।

केशशुल्का जीवनको यात्राका क्रममा वनायु जनपदकी माता चौलासँग उसका वार्तालाप भएका छन् र एक प्रभावपूर्ण वार्ता गर्ने माधवी काशीमा महाकापालिक शङ्खग्रीवसँग शास्त्रार्थमा समेत सरिक भएर एउटी पाकी शास्त्रार्थवेत्ता नारीको परिचय दिएकी छ । विश्वामित्रसँग विश्वामित्रको नियोग प्रथा जस्तो विचार र कार्यप्रति असहमति, असन्तुष्टि र विद्रोह प्रकट गर्दछे । जीवनकै सबभन्दा दुःख आइलागेको स्वयंवरको गालवको अनुपस्थितिमा ओजश्वी र प्रतिभापूर्ण सम्भाषण गर्दै “पिता मलाई यो संसार असह्य भो” (दीक्षित, २०३९, पृ. ५७५) भनेर व्यक्त गरेको प्रसङ्गसमेत माधवीको प्राज्ञिक कुशलताको परिचायक बनेको छ । यसरी माधवी एक प्रतिभापूर्ण जीवनको सङ्घर्षमा सङ्घर्षकी हिमायती, हिम्मती एवम् निर्णयकर्त्री पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ ।

नारी सौन्दर्य रूपमा र स्वभावमा निहित हुन्छ । यस अनुरूप माधवी सुन्दरी र सुशील पनि छे । उसको सौन्दर्य र सुशीलतालाई आयोध्यामा हर्यश्व नरेशले अद्वितीय ठानेको छ । काशी नरेश दिवोदास र उशिनर राजा शिवि पनि माधवीको सुन्दरताबाट मुग्ध भएका छन् । विश्वामित्र समेत माधवी देख्ने वित्तिकै उसको सौन्दर्यबाट विमोहित बन्दै सुरुमा माधवीलाई मकहाँ नै ल्याएको भए हुन्थ्यो जस्ता प्रसङ्ग परिचायक बनेका छन् ।

माधवीमा रूप र स्वभाव मात्रै होइन, व्यवहार कुशल प्रवृत्ति पनि त्यत्तिकै तीव्र छ । अहिच्छत्रमा केशशुल्का बनाउने निर्णय गर्दा अस्वीकार गर्ने माधवी पछि नागजेयको सल्लाह मानेर केशशुल्का जीवनमा प्रवेश गर्छे । अहिच्छत्र

वनायु र कोशलमा गालवसँग प्रेम र आत्मीयता बढेकै कारण गालवले माधवीलाई हर्यश्वसँग सुम्पिन नचाहेको बुझेर भगाएर लिएर हिँड भन्छे । त्यस्तै काशीको वणिक् पति प्रतिबाहु हर्म्यमा ज्वरले मरणान्त गालवको स्याहार र सेवासुश्रुषा गर्छे । गालव आफ्नो प्रेमी भए पनि गालवले प्रेम गरेका प्रमद्वरा र कधायुलाई भनै माया गर्छे । जवा र प्रपासँग समेत घनिष्ट भएकी छ । यसप्रकार एक व्यवहार निपुणता माधवीको विशेषता बनेको छ ।

स्वभावका आधारमा राजकुमारी मात्रै होइन वारुणी महामायाको भूमिकामा खरो उत्रेकी केशशुल्का समस्यामा ओजश्वी र जीवन्त बनेकी गालवसँग प्रेमीका भई दुवैको युगल जीवनको नेतृत्वशील भूमिका निर्वाह गरेकी गतिशील भूमिकाकी सशक्त पात्र बन्न पुगेकी छ । माधवी एक स्वाभिमानिनी प्रकृतिकी नारी हो भन्ने देखिन्छ । उदाहरणका रूपमा गालव बिरामी भएको खबर दिवोदास र रमेणकले नदिँदा रिसाउनु, गालवलाई गुरुदक्षिणाका रूपमा चार ओटा श्यामकर्ण घोडा ल्याउन बाध्य तुल्याउने, अप्राप्य श्यामकर्ण घोडा प्राप्ति निमित्त आफू केशशुल्का बन्नु पर्ने घटनाक्रमका शृङ्खला घटाउने तथा नियोग प्रथा जस्ता नराम्रा नियम बनाउने विश्वामित्रसँग आक्रोशित बन्नु, स्वयंवरमा नआएको गालवलाई सम्बाला गणबाट रिक्तो हात फर्काइदिनु जस्ता घटनाक्रमलाई लिन सकिन्छ । तिनमा माधवीले व्यवहारिकताकै प्रक्रिया पूरा नभएकोमा स्वाभिमानप्रति ठेस पुगेको अनुभव गरेकी छ ।

माधवी कुनै घटना वा वातावरणले चरित्रमा परिवर्तन आउने गतिशील पात्र हो । यस क्रममा प्रथमतः महामाया गणिकाका रूपमा कुशल ऊ केशशुल्का माधवीका रूपमा भनै सफल त गालवकी प्रेमीकाका रूपमा भन सक्षम र समर्थ छे । यस्तै गालवसँग स्वयंवरबाट विमुख हुनुपर्दा स्वाभिमानिनी र अहम्बोधी प्रकृतिमा परिवर्तित ऊ गतिशील पात्रका रूपमा सबल बनेकी छ । यसरी गतिशीलता माधवीको विशेषता बनेको छ ।

माधवी यथार्थ पात्र हो । यसले उत्तरवैदिककालीन समाजको संसारलाई यथार्थ रूपमा प्रतिबिम्बन गरेकी छ । यस क्रममा उसलाई वरुणबलिको शिशुको चित्कारले

आफ्नो शिशुको सम्झना गराउँछ। चार ओटा पुत्र सम्राट भए पनि सन्तानको आमा नहुने त्यस पितृप्रधान समाजमा केशशुल्का बन्नु पनि दासहरू बन्धनमा भएजस्तै नारीले पुरुषका निमित्त सन्तान जन्माइदिनु अनुबन्धित हुनु दास सरह बन्नु हो भन्ने यथार्थ अनुभव गर्ने ऊ यथार्थ पात्र भएकी छ।

माधवी बहिर्मुखी पात्रका रूपमा पिता ययाति सित महामाया गणिका बनाउँदाको दुःख तथा केशशुल्काको दुःख तथा पछिको स्वयंवरको दुःखलाई विद्रोह गर्दै पोखेर भित्री हैन बाहिरी संसारमा रम्ने एक बहिर्मुखी पात्र देखापर्दछे।

जीवनलाई जटिल रूपमा भोग्ने र एकपछि अर्को नित्य नवीन विशेषता बोक्ने त्यस युगीन पात्र माधवी महामाया गणिका हुँदाका समयमा दासलाई दण्ड दिँदा तथा वरुणमा शिशु हवन गर्ने कष्टदायी पात्र बन्दछे भने केशशुल्का जस्तो कठिन जीवनसमेत स्विकार्छे र गालवप्रतिको आफ्नो प्रेमको मूर्त रूप दिन स्वयंवर आयोजना गराउने माधवी स्वयंवरमा गालव नै नआएपछि वैष्णवी मार्ग अवलम्बन गरेर हिँड्दै एकपछिका अर्का घटनामा भन् तीव्र र गतिशील बन्दै वर्तुलित पात्र बनेकी छ।

सार्वभौम पात्रका रूपमा माधवी युगकै नेतृत्व दिने नारी पात्रको भूमिकामा जता जे भूमिका र चिन्तन भए पनि त्यसलाई महनीय रूपमा स्वीकार गर्दछे। नारी शाश्वत र सार्वभौम चरित्रको निर्वाह माधवीद्वारा भएको छ। यसक्रममा उसमा विद्रोह र समर्पणका नारीका शाश्वत सार्वभौम चरित्र प्रतिबिम्बित भएका छन्।

केशशुल्का हुँदा समेत नयाँ नौला परिचय विशेषता र प्रवृत्ति बोक्ने माधवी अंशतः महाभारतकै चरित्र जस्ती देखापरे तापनि मूलभूत रूपमा समग्रमा दीक्षितकै नौलो सृजना हुँदै मौलिक पात्र बन्न पुगेकी छ।

चर अर्थात् परिवर्तनशील पात्र माधवी वारुणी महामाया, केशशुल्का, नियोग, प्रथा प्रेममा विछोड र मिलन जस्ता सन्दर्भमा परिवर्तनशील जीवन बाँच्छे। भट्ट हेर्दा एकनासको विकसित मस्तिष्ककी भए जस्ती

लाग्ने माधवी भिन्न भिन्न भूमिकामा भिन्न भिन्न आचरण, प्रकृति र प्रवृत्तिकी देखापर्दछे र परिवर्तनशील, विकसनशील, गतिशील पात्र बन्दछे।

जीवनचेतनाका आधारमा माधवी युगीन जीवनको विषम समस्या भोग्ने नारी जातिकी केन्द्रीय प्रतिनिधि चरित्र हो जसले गालवलाई प्रेम गरेर त्यो प्रेमले एक मात्र मात्र प्रेमी बनाउने मात्रै नभएर दास समस्या र सङ्घर्षका साथै वैष्णवी भक्तिको समर्पण जस्ता पक्षमा वर्गीय चेतनाकी सम्वाहक नेतृ बनेकी छ।

प्रवृत्तिका आधारमा सकारात्मक चरित्र माधवी ययातिका दरबारमा केशशुल्का हुँदा र विभिन्न भूमिका हुँदाका दरबारका सन्दर्भमा साथै गालवसँगको सुषुप्त प्रेमाकर्षणको जीवनमा माधवीको भूमिका सहयोगी, अनुकूल र सकारात्मक चरित्रका रूपमा प्रतिबिम्बित बनेको छ।

आसन्नताका आधारमा माधवी मञ्चीय पात्र हो। ऊ उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भएर कार्य गरेकी छ। उसको भूमिका जीवन्त र प्रभावशाली देखिन्छ।

आबद्धताका आधारमा माधवी बद्ध पात्र हो। ऊबिना गालवको गुरुदक्षिणा पूर्ति नहुने, माधवीको कुशल भूमिकाबिना गालवसँगको प्रेम समस्या, सार्थक र सफलभूत हुन नसक्ने भन्नु माधवी र गालवमा प्रणयानुरागको सम्भावना नै हुन नसक्ने, माधवीकै अनेकानेक भूमिका र उपस्थितिद्वारा अनेकौँ समस्या समाधान भइदिने भएकाले र उपन्यासका एक युगीन ऐतिहासिक नेतृत्व अनि प्रेम समस्या जस्ता दुवै समस्या माधवीद्वारा नै समाधान हुने भएकाले सिङ्गो उत्तरवैदिक युगकै नेतृ तथा त्यो युगकै प्रेमकी उत्कर्ष माधवीको भूमिका जस्ता सन्दर्भमा माधवी आबद्ध चरित्रका रूपमा प्रतिबिम्बित भएकी छ।

समग्रमा भन्नु पर्दा एक औपन्यासिक पात्र वा चरित्रका रूपमा माधवी नायिका, केन्द्रीय चरित्र तथा उपन्यासकै सबभन्दा जीवन्त गतिशील, ओजश्वी एवं महत्त्वपूर्ण पात्र बनेकी छ र पात्रीय सैद्धान्तिक भूमिकाका रूपमा एक सशक्त पात्र हुन पुगेकी छ।

निष्कर्ष

माधवी उपन्यासकी केन्द्रीय तथा प्रमुख पात्र माधवी महाभारतकी माधवीभन्दा मौलिक भएर आएकी छ भने राजकुमारीका समयमा व्यवहार निपुण महामाया गणिकामा कुशल, केशशुल्कामय जीवनमा दासमय भए पनि त्यसमा सङ्घर्षरत तथा गालवकी प्रेमीकाका रूपमा प्रेममय जीवनका आँधी तुफान र सङ्घर्ष एवं मिलन बिछोड र बिछोड मिलनका भञ्ज्याहरू पार गर्दै अन्ततः गालवकी आजीवन सफल जीवनसङ्गिनीका रूपमा जीवनयापन गर्न सक्षम, सफल एवं समर्थ बन्न पुगेकी छ । चतुः राष्ट्र वाजपेय यज्ञरत चार सम्राट पुत्रहरूसँग प्रतिष्ठानपुरमा भेट हुन पुगेकी माधवी चार ओटा सम्राट पुत्रहरूलाई आफ्ना जीवनका सङ्घर्षमय कथा प्रस्तुत गर्ने क्रममा उसका चारित्रिक विशेषता उद्घाटित भएको छ । उसका चरित्रमा सुशील स्वभाव, व्यवहारकुशल प्रवृत्ति, केशशुल्काको दासमय जीवनमा पनि धैर्य, गालवसँगको प्रणयभाव, स्वाभिमानि स्वभाव देखापर्दछ । ऊ लिङ्गका आधारमा नारी पात्र, कार्यका आधारमा प्रमुख, स्वभावका आधारमा गतिशील, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र बद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखपर्दछे । त्यसैगरी ऊ यथार्थ र बहिर्मुखी, वर्तुलित तथा मौलिक पात्रका रूपमा देखिन्छे । समग्रमा भन्नुपर्दा चारित्रिक विशेषताका दृष्टिले माधवी उपन्यासकी माधवी सिङ्गो उत्तरवैदिक युगको अभिलक्षण प्रतिबिम्बन गर्दै अघि बढ्ने जीवन्त, सशक्त र प्रभावशाली पात्र हो भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अब्राम्स, एम. एच. तथा हार्फम, जियोफ्री गाल्ट / Abrams, M. H. & Harpham, G. G. (2005). *A glossary of literary terms* (8th ed.). Boston: Thomson Wadsworth.
- एरिस्टोटल /Aristotle (1992). Poitics. In Adams, H. (Ed.), *Critical theory since Plato* (pp. 49-66). Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.

गैरे, ईश्वरीप्रसाद (२०७२). *मदनमणि दीक्षितका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन* (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी सङ्काय डीनको कार्यालय, कीर्तिपुर ।

थापा, हिमांशु (२०३६). *साहित्य परिचय* (तेस्रो संस्क.). ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

दीक्षित, मदनमणि (२०३९). *माधवी*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

नेपाल, घनश्याम (सन् २००५). *आख्यानका कुरा*. सिलिगुढी: एकता बुक हाउज ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०३७). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०). *नेपाली उपन्यास परम्परा र पृष्ठभूमि*. दार्जीलिङ : दीपा प्रकाशन ।

फोस्टर, ई. एम. (सन् १९८२). *उपन्यास के पक्ष* (राजुल भार्गव, अनु.). जयपुर: राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमि ।

बराल, ऋषिराज (२०४१). *माधवी उपन्यासको वैचारिक मूल्याङ्कन*. रश्मि, २(१), पूर्णाङ्क ४ ।

बराल, कृष्णहरि तथा नेत्र एटम (२०५६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५). *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६३). *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति*. काठमाडौं: भूमिका प्रकाशन ।

हड्सन, /Hudson, W. H. (1979). *An introduction to the study of literature* (9th Indian ed.). New Delhi: Kalyani Publishers.

ह्वार्थन, जेरेमी /Hawthorn, J. (2000). *A glossary of contemporary literary theory*. London: Arnold, A Member of the Hodder Headline Group.